

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут літератури ім. Т.Г.Шевченка

На правах рукопису

ВОЛКОВИНСЬКИЙ ОЛЕКСАНДР СЕРГІЙОВИЧ

ЕВОЛЮЦІЯ ПОЕТИКИ ПРОЗИ В.КАТАЄВА

10.01.01 - Російська література

10.01.08 - Теорія літератури

АВТОРЕФЕРАТ

Дисертації на здобуття вченого ступеня
кандидата філологічних наук

КИЇВ - 1992

Робота виконана на кафедрі російської, зарубіжної літератури та теорії літератури Чернівецького державного університету ім. Б.Гадьковича

Науковий керівник – доктор філологічних наук, професор
А.Р.Болков

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук О.В.Шильова
кандидат філологічних наук В.В.Паньков

Провідна установа: Одеський державний університет ім.І.І.Мечникова

Захист відбудеться " ____ " _____ 1993 р. об II год.
на засіданні спеціалізованої ради Д.016.35.02 в Інституті літератури ім. Т.Г.Шевченка /252001, Київ, вул. Грушевського, 4/

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка АН України

Автореферат розіслано " ____ " _____ 1992 р.

Вчений секретар
спеціалізованої Ради
кандидат філологічних наук

В.Я.Звинчівський

ЛНБ України ім.В.Стефаніка

00825679 (.)

Протягом декількох останніх десятиріч для науки про літературу характерне зближення предметів, завдань і методів дослідження власне теоретичної, описової та історичної поетики. Така тенденція базується на можливостях усвідомлення та узагальнення здобутків різних літературознавчих спрямувань і шкіл.

Показовими в цьому відношенні виступають: колективна праця "Теорія літератури: Основні проблеми в історичному висвітленні"¹, роботи М.М.Бахтіна², Г.Д.Гачева³, Л.Я.Гінзбург⁴, М.Кодака⁵, Д.С.Лихачова⁶, ряд інших робіт.

Особливу увагу дослідники приділяли і приділяють проблемам змістовності форми, її естетичної суті, що розглядається в нерозривній єдності з предметною структурою. Предметом аналізу стає не проста сукупність прийомів та засобів, а цілісність форми та змісту, неповторність і самобутність яких історично обумовлені. Розгляд загальних якостей художньої форми часто проводиться на матеріалі індивідуальних творчих систем або окремих творів, що забезпечує конкретну аргументацію загальнотеоретичних положень. Крім того, дослідники нерідко торкаються питань еволюції як окремих художніх прийомів та категорій, так і їхніх систем.

У зв'язку з цим видається зовсім не випадковим інтерес літературознавства до індивідуальних систем поетики, їхнім взаємозв'язкам з іншими літературно-естетичними поняттями. Частіше результати аналізу будови художнього твору та використаних письменником естетичних засобів співвідносяться з літературним процесом і теорією жанрів. У багатьох працях виділено те загальне, особливе та окреме, що складає специфіку творчості письменника і літературного процесу на певних етапах розвитку; встановлені основні напрям-

¹ Теория литературы: Основные проблемы в историческом освещении. [кн. 1 - 3]. - М., 1962 - 1965.

² Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского. - М., 1979; його ж: Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. - М., 1990.

³ Гачев Г.Д. Содержательность художественной формы: (Эпос. Лирика. Театр). - М., 1968.

⁴ Гинзбург Л.Я. О психологической прозе. - Л., 1971.

⁵ Кодак М. Поэтика як система. - К., 1988.

⁶ Лихачев Д.С. Поэтика древнерусской литературы. - М., 1979.

ки жанрових еволюцій, внесок письменників в удосконалення того чи іншого жанру.

Безпосереднім матеріалом, тривою основою для найширших узагальнень та висновків є незмінним детальний розбір різних художніх систем. Важко переоцінити значення праць Ю.В.Кузнецова¹, Ю.В.Майні², А.П.Чудакова³, М.О.Чудакової⁴ та інших, присвячених розгляду особливостей систем поетик конкретних письменників, для забезпечення об'єктивності, точності оцінок та положень стосовно специфіки і закономірностей літературного процесу в окремі періоди його розвитку.

Об'єктом дослідження вибрана проза Валентина Катаєва, одного з представників російської післяхвотневої літератури. Характер змін літературно-художнього шляху цього письменника в великій мірі можливо співвіднести з еволюцією літературного мистецтва на етапах зародження, становлення, функціонування доктрини "соціалістичного реалізму", підпорядкування літератури ідеології держави.

Катаєв - письменник поліжанровий. З під його пера вийшли не тільки прозові твори, але й ліричні вірші, комедії, водевілі, драми, кіноповісті та кіносценарії. Але найбільш вагомим, художньо значимим є проза, яка створювалась письменником на протязі більше семидесяти років. Саме аналіз прозових - художніх та художньо-публіцистичних - творів Катаєва дозволить виявити особливості творчого розвитку письменника.

Актуальність питання про еволюцію поетики прози Катаєва продиктована необхідністю відновлення об'єктивної картини літературного процесу післяхвотневої епохи, що в свою чергу дає можливість уточнити, поглибити деякі загальнотеоретичні положення.

Своєчасність даного дослідження зумовлюється також необхідністю визначення результатів впливу теорії "соціалістичного реалізму" на індивідуальну творчу практику. Перетворення соціального замовлення в державно-партійне деформувало особистість письменника, порушило органічну єдність елементів системи поетики. В цьому

¹ Кузнецов Ю.В. Поетика прози Михайла Коцюбинського. - К., 1989.

² Майні Ю.В. Поетика Тоголя. - М., 1978.

³ Чудаков А.П. Поетика Чехова. - М., 1971.

⁴ Чудакова М.О. Поетика Михайла Зощенко. - М., 1979.

відношенні ім'я Катаєва можна поставити в один ряд з іменами В.Каверіна, Л.Леонова, М.Рильського, С.Скляренка, О.М.Толстого, П.Тичини, К.Федіна, М.Шолохова, І.Еренбурга та багатьох інших.

Разом з тим, поетика катаєвської прози 10-20-х, 60-80-х років ХХ ст. свідчить про те, що творчість Катаєва ні в якому разі не вкладається в рамки нормативної естетики "соціалістичного реалізму". Проза Катаєва 30-50-х років з точки зору її проблемно-тематичного наповнення відповідає канонам "соціалістичного реалізму" і відрізнялась від прози М.Булгакова, Є.Зам'ятіна, Ю.Олеші, Б.Пільняка, А.Платонова. Однак в естетичних системах цих письменників можна знайти багато спільного. Пізній Катаєв глибоко опановував літературно-художній досвід саме цих письменників.

Те, що Катаєв становить собою проміжку - а частіше, зв'язкову - ланку між adeptами та противниками доктрини "соціалістичного реалізму", робить вельми показовим аналіз його прозових творів.

Творчість того чи іншого письменника "являє собою системну єдність"¹. Її проявленням виступає система поезитики. Об'єднуючим фактором системи поезитики, як справедливо вважає М.Кодак², є творча особистість, світосприйняття якої історично зумовлено. Тому основна мета дослідження зводиться до того, щоб виявити, розкрити цілісність в різноманітності використаних Катаєвим естетичних засобів.

Оскільки досягнення подібної мети можливо тоді, коли виділені "основні елементи описуваної системи" і коли встановлений "характер відносин між ними"³, то буде доцільною постановка ряду конкретних завдань:

- дослідити різноманіття художніх пошуків та експериментів письменника на різних етапах творчого шляху;

- розглянути способи проявлення, творчої самобутності Катаєва, структуру його творів, художні засоби вираження крізь призму жанрової своєрідності творів письменника;

- виявити, в якій мірі пізня проза Катаєва пов'язана з його попереднім літературним досвідом;

¹ Храпченко М.Б. Собр. соч. в 4-х т., т. 4. - М., 1982, с. 377.

² Див.: Кодак М. Поетика як система. - К., 1988, с. 14.

³ Чудаков А.П. Поетика Чехова. - М., 1971, с. 3.

- розкрити внутрішні закономірності формування та розвитку творчої особистості Катаєва з точки зору її цілності, проаналізувати прозу письменника як еволюціонуючу систему;

- провести розгляд поезики катаєвської прози на фоні літературної епохи;

- визначити ступінь впливу зовнішніх, "позапоетичних" факторів на естетичну систему Катаєва.

Наукова новизна дисертаційної роботи визначається наміченим аспектом дослідження. Цілеспрямований аналіз еволюції поезики прози Катаєва не був проведений ні в вітчизняному, ні в зарубіжному літературознавстві, хоча про Катаєва написані численні критичні статті та літературознавчі дослідження.

До цього часу не створена об'єктивна, правдива літературна біографія Катаєва, не отримали належної оцінки окремі етапи творчої долі письменника, не визначена до кінця ідейно-художня значимість тих чи інших творів. У дисертації вперше зроблено детальний аналіз маловідомих, ігнорованих раніше літературознавцями творів Катаєва, виявлена їх художня значимість та роль в якості експериментального матеріалу в формуванні естетичної системи письменника. Завдяки цьому була отримана можливість уточнення жанрової дефініції, жанрових принципів феєлетону, його місця в особистій жанровій системі Катаєва.

Розгляд еволюції поезики прози Катаєва базувався на співставленні "тих чи інших літературних явищ... за функціями, а не тільки за формами"¹. Основна увага була зосереджена на можливих внутрішніх джерелах ідейно-художньої своєрідності пізньої прози Катаєва; на тому, як змінювався не стільки склад системи поезики, скільки характер співвідношення її компонентів; не на зникненні або появі яких-небудь елементів, а на зміні їхніх функцій.

Методологічною основою дисертації стали праці вітчизняних та зарубіжних літературознавців і критиків з загальних та окремих проблем теорії й історії літературного мистецтва.

Основні методи дослідження - історико-генетичний та порівняльно-типологічний.

Результати дисертаційного дослідження мають певне наукове та

¹ Тинянов Ю.Н. Поетика. История литературы. Кино. - М., 1977, с. 281.

практичне значення для осмислення особливостей літературного процесу післявоєнної епохи, в розумінні позитивних якостей та недоліків прози Катаєва, її місця в літературі. Спостереження та висновки, що містяться в дисертації, можуть бути використані в нових дослідженнях та навчальних посібниках, в теоретичних та історико-літературних курсах лекцій, в системі спецсеминарів і спецкурсів по новітній літературі, а також на відповідних уроках та факультативних заняттях в середній школі.

Апробація роботи. Основні положення і наукові результати дисертаційного дослідження були викладені на наукових конференціях в Інституті літератури ім. Т.Г.Шевченка АН України (Київ, 1986, 1987), на науково-практичній Гоголівській конференції (Ніжин, 1988), на науковій конференції, присвяченій проблемам вивчення та викладання зарубіжної літературної критики (Сімферопіль, 1989), на звітній науковій конференції кафедр Кам'янець-Подільського педінституту, в статті, що надрукована в збірнику "Вопросы русской литературы". Дисертація обговорювалась на засіданні кафедри російської, зарубіжної та теорії літератури Чернівецького університету.

Структура роботи. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, висновків та списку використаної літератури.

У Вступі обґрунтовується вибір теми, її актуальність. Розкривається ступінь наукової новизни дослідження, визначаються основна мета, завдання, методологічна основа та практичне значення роботи. Дається огляд наукової літератури, що стосується основних проблем дисертації.

Перший розділ - "Місце фейлетону в жанровій системі Катаєва" - присвячений розгляду фейлетоністики Катаєва. Факти творчого шляху письменника, літературного розвитку країни примушують уважніше віднести до особливостей засвоєння Катаєвим жанрової специфіки фейлетону і до визначення місця жанру в індивідуальній жанровій системі. А для цього виявляється небезкорисним звернення до жанрової змістовності фейлетону в його історичному розвитку.

Резюмуючи наведені в дисертації жанрові визначення фейлетону, потрібно відмітити, що в українських, російських та західноєвропейських літературознавстві та критиці широко розповсюджене уявлення про фейлетон як художньо-публіцистичний жанр. Однією з важливих його ознак була орієнтація на конкретні факти дійсності. Розуміння фейлетону не звучувалося проблемно-тематичною одноманіт-

ність або сатиричним спрямуванням. Основними жанровизначальними факторами були (а в західноєвропейському розумінні) і залишилися: надзвичайна динамічність форми та "розкутість" автора, яскравість та неповторність індивідуального мовного стилю, наявність допоміжних тем, асоціативно пов'язаних з основною.

Такий погляд на фейлетон зберігався і в післявоєнному літературознавстві аж до кінця 20-х років. На широкому розумінні жанрових принципів Фейлетону базувалась літературна практика М. Пулгакова, А. Зорича, І. Іль'їна, Є. Петрова, В. Катаєва, Д. Олеші, Остапа Вишні, С. Пилипенка, В. Едлана-Блакитного та багатьох інших. І тільки на рубежі 20-30-х років Фейлетон (український в меншій мірі, російський - в більшій) перетворився в суворо сатиричний жанр. При цьому найбагатший художній досвід українського, російського, зарубіжного фейлетону кінця XIX - початку XX століть не тільки ігнорувався, але й зумисне відхилявся.

У ході розгляду особливостей фейлетоністики Катаєва дисертант виходив з того, що фейлетон - проміжний жанр, який знаходиться на зіткненні публіцистики та белетристики. Публіцистичність фейлетону базується на конкретному фактичному матеріалі. Але матеріал цей не обов'язково повинен бути суто документальним. У фейлетоні конкретизація реалій дійсності, що стали поштовком для створення літературного твору, можлива і при допомозі алюзії. Наповненість системи засобів вираження в фейлетоні більш за все визначається бажанням фейлетоніста здивувати, вразити читача, в якійсь мірі нав'язати останньому точку зору на матеріал і власне сприйняття дійсності. Тому головними жанровизначальними факторами виступають: асоціативний принцип структурно-композиційної організації оповіді та мовна ексцентричність. У зв'язку з вищевикладеним в коло розглянутих творів даного жанру ввійшли не тільки зовнішньополітичні, побутові фейлетони Катаєва, але й театральні, літературно-критичні.

Катаєв часто супроводжував свої фейлетони авторськими жанровими визначеннями типу: "Швейцарія. (Популярний, але однак суворо науковий перис для дітей післявоєнного віку)" (1926). Авторські жанрові визначення виконували формально-змістовну функцію, наповнювались певним художнім сенсом, орієнтували читача на те, як читати і за якими законами робити висновки про прочитане.

Надзвичайна рухливість змістовних та формальних елементів фейлетону дозволяла письменнику використовувати різні літературні

та позалітературні форми. При написанні фейлетонів Катаєв звертався до форм газетного монтажу ("Місячна соната", 1925), посібника ("Поради молодій красуні", 1946), щоденника ("Щоденник гіркого п'яниці", 1935), казки ("Казочка про адміністративну річку", 1926), кіносценарію ("Кіноповість про кіностудію", 1950), навіть роману ("П'ятдесят прищів, або Гребенківська медицина", 1926) та інших.

Приєм позднання фейлетонних способів обробки матеріалу з різними жанровими формами безперечно сприяв белетризації факту. Завдяки цьому Катаєв діставав змогу для переосмислення змістовної суті окремих жанрів. Природна схильність фейлетону до трансформації дозволяла письменнику проводити експерименти над жанровими формами ще задовго до початку "пізнього Катаєва". Безумовно, ці проби не носили програмно-систематичного характеру, але були (хай навіть шедро приправленим гумористичним забарвленням) початком синтезування різних жанрів. Окреслюються особливо тісні зв'язки катаєвського фейлетону з есе, нарисом, оповіданням. Однак poetика фейлетону Катаєва не тільки відчувала на собі дію цих жанрів, але й в свою чергу чинила вплив на poetику катаєвського оповідання, повісті. Є можливість відмітити подібні процеси в творчості І. Гончарова, Ф. Достоевського, М. Булгакова, І. Ільфа та Є. Петрова.

Синтетична природа катаєвського фейлетону відобразилась на його хронотоні. При всій часовій та просторовій конкретності фактичної основи, форми існування умовного світу в фейлетоні Катаєва - розпливчаті та невизначені. Хронотоп в катаєвському фейлетоні виконує функцію пункту перетинання реальності, уяви письменника та уваги читача.

Визначеність просторово-часових рамок існування фактичної основи та асоціативність компоновки матеріалу знаходяться в протиставленні. Вибираючи одне, необхідно відмовитись від іншого. Катаєв в фейлетонах та в пізніх прозових творах чіткості хронотопу віддавав перевагу перед широтою змістовно-тематичного об'єднання.

Не ігноруючи змістом епіграфу, Катаєв все ж таки робив іноді порушення, коли торкався тем дещо побічних. Цікаво, що залучення додаткових тем в таких випадках не диктувалося логікою асоціативного ряду. "Маленький фейлетон" "Летять" (1923) був присвячений неділі повітряного флоту. В ньому, поряд з уславленням Червоної авіації, порушені теми боротьби з "класово чужими елементами непу", обважування покупців, батьків та дітей.

Подібні поєднання не були наслідками художньої необхідності або доцільності. Катаєв, керуючись сухим раціоналізмом і практицизмом, наповнював фейлетон різнорідними темами, часто вже апробованими, які стали надбанням масової свідомості. Принципи таких об'єднань можна порівняти з принципом музичного контрапункту. Поєднання Катаєвим прийому контрапунктного сполучення тем з такими елементами фейлетону, як наявність додаткової теми та асоціативного зв'язку її з основною, стало прецедентом для виробки механізму складних тематичних зрощень в пізніх прозових творах. До того ж, несподівані співставлення та асоціації сприяли створенню ефекту "остранення", з властивою стильовій системі Катаєва метафоричністю, речовинністю деталі, трохи іронічною інтонацією.

В фейлетоні "Неймовірно, але факт!" (1926) оповідь ведеться пунктирно: частина листа робкора змінює текст фейлетоніста. Так робиться декілька разів. За допомогою документу Катаєв конкретизував свої асоціації, надав їм постійні імпульси. Такими асоціаціями письменник збагачував зміст поодинокого факту. Справедливо відмітити, що в фейлетонах Катаєва рідко досягав глибоких узагальнень, дієвої проблематизації. Набагато вдаліше використовував Катаєв прийом почергового розміщення документу та авторського тексту в "Кладовищі в Скулянах" (1975). Оповідна тканина цього твору складається з великої кількості смуг, які змінюються і являють собою цитати з модеників прашурів Катаєва та авторську оповідь. Документ став органічною частиною художнього тексту.

Характер оповіді в катаєвському фейлетоні та в пізній прозі в багатьох випадках зумовлюється взаємовідносинами персонажу, оповідача та автора. Персонажі фейлетонів Катаєва - малоактивні, безхарактерні, позбавлені рис особистості. Частіше вони є просто масками, які самі по собі ідентифікують певні соціальні явища. Розпізнавальними прикметами стала номінація особи, що носить маску. Катаєв просто використовував потрібну маску або їхні комбінації, підпорядковуючи їх конкретним ідеологічним завданням.

В фейлетонах "Ау, папаша!" (1926), "Записки товстуна" (1935) та інших наявність персоналізованих оповідачів була засобом белетризації фактів дійсності. Оповідачі в фейлетонах Катаєва відігравали функціональну роль тих самих авторських масок. Письменник навіть не дуже турбувався про те, щоб повністю сховати своє обличчя.

Перетворення факту в художню умовність, на думку Катаєва, могли також сприяти вигадані автори фейлетонів. Вони визначались пись-

меником у вигляді псевдонімів-підписів, що значились під фейлетонами: "Валля-Катаєв", "Старий Собакін", "Митрофан Гірчиця", "Олівер Твіст" та інші. Псевдоніми-підписи також були своєрідними масками автора.

Створення авторських масок було оригінальною літературною містифікацією, в якій як письменник, так і читач підпорядковувались певним правилам гри. Книжкова генетичність катаєвських масок та їх залежність від автора стали першими спробами, що в майбутньому будуть своєрідно реалізовані в калейдоскоп літературних призвісків в "Алмазному моему візні" (1978). В інших творах 60-80-х років, як і в фейлетонах, зашифровці-дешифровці піддавались суспільні, історико-культурні, етико-філософські питання. В фейлетонах коло обігранних проблем в значній мірі наповнювалося соціально-побутовим змістом. Використаний прийом напівнатяку-напівзамовчання активізував у читача процес мислення, втягував його в акт співтворчості.

Важливим елементом літературної гри, значною ланкою асоціативного ряду виступав заголовок фейлетону. Катаєв дуже широко використовував у назвах своїх фейлетонів алюзію ("В палаті №...", 1939), ремінісценцію ("Два гусари", 1934), оказіональні сполучення ("Крадіо, (Крадене радіо)", 1926), алогізми ("Вагітний мужчина", 1926), фразеологізми та стійкі словосполучення в авторській обробці ("Розвага Нязепетровської єсть пити", 1926). Принцип творення таких заголовків - асоціативний. Він передбачав відтотхування від загальновідомого, зміну його розуміння за допомогою особистого сприйняття. Полісемантичність заголовків катаєвських фейлетонів збуджувала уяву читача, сприяла творенню художньої багатозначності тексту.

Специфіка заголовків катаєвських фейлетонів, як і заголовки фейлетонів багатьох інших авторів 20-х років, заключається в тому, що пряме відображення теми замінювалось натяком, реплікою оціночного характеру, лапідарним уточненням. Називання пізніх творів Катаєва будувалось за цим же принципом. У назвах пізніх творів є ремінісценції ("Трава забуття", 1968; "Алмазний мід вінець", 1978; "Вже написаний Вертер", 1980), репліки оціночного характеру ("Святий колодязь", 1967), загадково-інтригуючі ("Розбите життя, або Чарівний рік Оберону", 1972), такі, що насторожували читача можливою пасткою ("Кубик", 1969). Головне - назви пізніх прозових творів Катаєва, що виникали в результаті суб'єктив-

них авторських асоціацій, завжди яскраві та несподівані ("Маленькі залізні двері в стіні", 1964; "Кладовище в Скулянах", 1976).

Фейлетон, як це впливає із сприйняття Катаєвим жанрових принципів, дозволяв найрізноманітніші порушення, зміни жанрових рамок. Він же став випробним матеріалом для катаєвських експериментів у галузі зміщення жанрових меж. Здобутий досвід допоміг Катаєву в пошуках універсальної форми творів 60-80-х років.

Другий розділ - "Ідейно-художні особливості прозових творів Катаєва 1910-1950-х років" - присвячений розгляду оповідань, повістей, романів письменника. Особливу увагу було звернуто на оповідання та повісті 1910-20-х років, повість "Білі паруси одинокий" (1936), оскільки ці твори видаються найбільш значимими з точки зору формування та розвитку системи поезики Катаєва.

Уже в перших прозових творах Катаєвим було розпочато ущільнення та об'єднання різнорідних жанрових ознак. Намітилась тенденція розширення змістовно-художніх можливостей літературної форми шляхом жанрового синтезу. Послання жанрових якостей оповідання, автобіографії, спогадів спостерігається в творах Катаєва: "Весняний дзвін" (1916), "А+В в квадраті" (1917), "Святки у покійників" (1918) та інших. У творі "Барабан" (1917) відчутні жанрові якості оповідання, нариса, записок. Молодий Катаєв порушував, розмивав традиційні жанрові рамки несвідомо. Для нього залишилися надзвичайно важливими сюжетна стрункість, чітке зосередження уваги на одній головній події чи сюжетній лінії. Але початок цілеспрямованого звернення у власне минуле, контамінація суто особистого світосприйняття з естетичними законами епічних форм було закладено вже в 1910-1920-х роках.

Пізня проза Катаєва, починаючи з "Маленьких залізних дверей в стіні", носить частково щеденниковий характер, а в жанровому оформленні зближується з записками. Конструктивна основа жанрової форми записок (принцип вільної, "природної" компоновки матеріалу та персоналізації оповідача) особливо чітко проступає в "Юнацькому романі" (1981), в якому знайшли відображення події першої світової війни.

Для поезики пізньої прози Катаєва велике значення мали також поетичні засоби, апробовані письменником в оповіданнях 1922-1923-го років: "Фантоми", "Дослід Крапца", "В осадженому місті", "Залізне кільце", "Сер Генрі та чорт". Художні час та простір в цих

творах, з одного боку, легко можна співвіднести з конкретними виявленнями реальності, а, з другого боку, - переповнені фантастичністю та химеричністю. У пізніх прозових творах "злиття" світу дійсного і світу уявленого стало програмним. Як і в оповіданнях 20-х років, тут ірреальність просторово-часових відносин, гротескне їх зображення були інструментами суб'єктивізації оповіді. Катаєв пройшов шлях від мозаїчності оповіді в ранніх оповіданнях до мозаїчності сюжетно-композиційної організації матеріалу в пізній прозі.

Поряд з фейлетонами, оповіданнями 20-х років основу для творчих пошуків та експериментів Катаєва складали авантюрно-фантастичні повісті та романи: "Острів Брендорф" (1924), "Повелитель заліза" (1925), "Пригоди паровозу" (1925). Будова цих творів просякнута надмірною авторською активністю. Автор поспівав за всіма героями, подіями, іноді заступав їх власною присутністю. Авторське панування над оповідальною структурою авантюрно-пригодницьких творів вело до ліризації прозово-романних форм. У пізніх творах Катаєв, не "соромлячись" читача, відкрито конструював сюжет та оповідь, демонстративно перебирав можливі варіанти побудови твору.

До авантюрно-пригодницьких творів Катаєва приєднується повість "Розтратники" (1926), яка принесла письменникові широку популярність в кінці 20-х років. У "Розтратниках" присутні елементи поеми роману, повісті, фейлетону. Ведуча конструктивна роль належить також автору: герої внутрішньо статичні, позбавлені цільності та свободи дії. В цьому творі Катаєв використав сюжетну схему подорожі та авантюри. Так само зробили пізніше І. Ільїн та Є. Петров в романах "Дванадцять стільців" (1928), "Золоте теля" (1931).

Катаєв у "Розтратниках" розкрив світ речей та деталей, використовуючи монтажний принцип. Оповідання, повісті 20-х років давали сучасникам можливість "побачити деякі характерні для Катаєва риси: легкість, ковзання по поверхні явищ та різке оголення прийомів"¹. Пізня проза письменника стала суцільним оголенням прийомів, показовим конглоуванням опосередкованих творення естетичної реальності.

Твори "Батько" (1925), "Білі паруси одинокий" (1936) характеризуються використанням прийому естетичної доорганізації дійсності. Відштовхуючись від реальних фактів, які мали місце в особистій долі письменника та в соціально-політичному житті країни, Катаєв мо-

¹ Б р м и л о в В. [Рецензія] // Правда. - 1927. - 29 апр. - Реч. на кн.: Катаєв В. Розтратники: Повести и рассказы. - Л.: Прибой, 1927. - 273 с.

деловав художній світ. Життя представників цього світу - Петра Синайського, Петі Бачей - виступає можливими варіантами життя автора. Ця тенденція посилилася в пізніх прозових творах Катаєва, де персоніфікованими варіантами долі автора постають: Пчѳолкін ("Трава забуття", "Кубик", "Гнацький роман"), Мосьє ("Кубик"), Діма ("Вже написаний Вертер").

У повісті "Біліє парус одинокий" автор реалізується однаково як через Петіну непоінформованість в питаннях про життєві джерела, його інтелектуальну інфантильність, так і через тверезість суджень, соціальну широту погляду Гаврика. Гаврик дав Катаєву можливість подивитись на дитинство з боку письменника, відтінити особисті ранні враження. Однак при зовнішніх відмінностях дуже відчутним стає внутрішня єдність героїв. Їхні переживання та почуття підводяться під загальний знаменник - момент авторського осяяння, що перетворюється в художню правду. Цьому також сприяє використання прийому "остранення" в відтворенні побаченого.

По суті, якби соціально-політична спрямованість повісті, її ідеологічна заданість не були такими відчутними та значущими, то "Біліє парус одинокий" міг би стати книгою спогадів, в якій за допомогою авторської пам'яті майстерно змодельована особлива естетична реальність.

Аналіз белетризованих творів Катаєва 1910-1950-х років показав, що полва "нового Катаєва" була підготовлена всім попереднім творчим досвідом письменника. Фундамент під пізню прозу (як в проблемно-тематичному, так і в художньому відношеннях) був закладений в 20-30-і роки. Приклад ранніх автобіографічних творів, напівфантастичних оповідаць свідчить про те, що в кінці другого десятиліття нашого століття Катаєв потенційно "був готовий" до одночасного життя в двох світах: реальному та невидимому. Письменник апробував основні прийоми створення художньої реальності на основі поєднання дійсного та фантастичного: підвищена авторська активність, гротескність та мозаїчність оповіді, його ліризм та іронічність, тонка взаємодія фабульних та сюжетних елементів, "остранення" предметів та подій, напливи і пульсація часових пластів.

У третьому розділі - "Поетика пізньої прози В. Катаєва" - твори письменника 60-80-х років розглядаються як закономірний результат його творчої еволюції, логіки літературного розвитку в післявоєнну епоху.

Посліди Катаєва в галузі комбінування в межах одного цілого

різних жанрових якостей сприяли виробці уявлення письменника про унікальність та універсальність художньої форми. Творчі зусилля Катаєва були спрямовані не тільки на пошуки способів органічного поєднання ліричної та епічної основ, але й на підбір засобів злиття рис публіцистики та белетристики. Цей процес йшов шляхом зміни функціональної відповідності різкорідних по відношенню один до одного жанрової форми та жанрового змісту.

Характерними ознаками пізньої прози Катаєва стали: наявність автобіографічної основи, відсутність хронікальної (фабульової) послідовності в розташуванні сюжетних частин, обов'язкова авторська присутність в художній тканині твору, ліризм оповіді, його сповідальний характер.

У пізніх творах Катаєв не подавав на суд читача готові жанрові визначення. Письменник навпаки демонстрував перед читачем сам механізм пошуків точної жанрової дефініції, часом втягуючи в цей процес останнього. Показовими в цьому відношенні є "Маленькі залізіні двері в стіні" та "Хубик".

Спочатку наче нейтрально знаходяться в назві твору, потім ставучи суттєвим художньо-змістовним інформатором, і, нарешті, твердо улаштувавшись в тексті художніх творів, авторські жанрові визначення стали тематично-суттєвим вузлом, який пов'язував всю творчу спадщину Катаєва в одне естетичне ціле.

Загальним для пізніх та ранніх прозових творів Катаєва став принцип їх називання. Назви пізніх творів виконували ті ж функції, що й заголовки фейлетонів. Вони часто ставали елементами літературної гри між письменником та читачем. Назва була першою ланкою асоціативного ланцюга і проходила лейтмотивом крізь весь зміст твору, як це спостерігається в "Траві забуття", "Алмазному мозку вінці". Катаєв іноді вводив назву в різних модифікаціях в текст, на очах читача розкривав мотивацію вибору тієї чи іншої назви ("Хубик").

Емоційний вплив на читача посилювався в тих випадках, коли в якості назв виступали літературні цитати та ремінісценції. "Трава забуття", "Алмазний мій вінць", "Все написаний Вертер" - вносились в заголовки творів завдяки авторській націленості на пам'ять та асоціативне сприйняття читача. Катаєвська трактовка цих фраз, полемічне введення їх в текст твору перш за все були читачеві прикладом та виправданням (викликаним вже свідомістю читача) глибоко особистого погляду на світ.

Посилання на класичні літературні зразки допомогли Катаєву розширити загальнолюдський контекст твору, перевести матеріал, який лежить в основі твору, в сферу вічних проблем. Так, наприклад, "трава забуття", якою поросло поле битви в пушкінській поемі "Руслан і Людмила", в творі Катаєва дещо зменшує напругу соціального протистояння Буніна та Малковського, допомагає сконцентрувати увагу на людській суті "академіка" та "трибуна".

Відкритість форми та змісту пізніх книг Катаєва, їх принципова незавершенність, яка йде, можливо, від усвідомлених раніше письменником жанрових якостей повісті, залишала за читачем право на співтворчість та "дописування" твору. Цьому сприяв також контрапунктичний принцип злиття тем. Використана Катаєвим в пізній прозі система художніх засобів вираження спричинювала дійсно нескінченне число варіантів тлумачення ідейного змісту твору.

У пізній прозі факти та документальні свідчення стали будівельним матеріалом для створюваного письменником художнього світу. Часткова правда поодинокого факту гарантувала в значній мірі правдивість художнього цілого, створювала ілюзію достовірності всього, що повідомлялося автором. В "Святому колодязі", "Алмазному мосту вінци", "Вже написаний Вертер" та в інших творах Катаєв силою вимислу та фантазії "кував" передподібні ланки, які повинні були заповнити існуючі прогалини. Аналогічно письменник поступав і при створенні фейлетону, белетристики 20-50-х років.

Авторська позиція в пізніх творах Катаєва визначається єдністю та боротьбою двох протилежностей: прагненням до достовірності, істинності повідомленого та бажанням писати "як заманеться". За рахунок цього визначається роль автора-оповідача як посередника в літературній грі. Як і в фейлетоні, він стає зовсім відчутною, зримою зв'язуючою ланкою між художнім текстом та сприйняттям читача. Як і в ранній белетристиці, автор виступає в двох іпостасах: героєві та оповідачеві. І в пізніх творах Катаєва прослідковується постійна одночасовість авторської реалізації в герої та оповідачеві.

Багатофункціональна насиченість авторської особи виявляється також в хронотопі пізніх творів Катаєва. Як не дивно (з точки зору співставлення з мозаїчністю оповіді та композиції) в пізніх творах Катаєв іноді прагнув до чіткої часової номінації. "Кладовище в Скулянах" є багатим на точні дати, аж до визначення чисел місяця. В цьому творі просторові позначення конкретні та визначені.

Але вони залишаються на рівні фабульних фішок, між якими і розгортається (часто зигзагоподібно, але не однолінійно) основний сюжетний зміст: духовне та моральне життя людської особистості. Монолітність автора-героя та автора-оповідача забезпечила в достатній мірі ілюзії одночасовості плину подій минулого, теперішнього та майбутнього.

У 60-80-ї роки Катаєв свідомо відмовився від поверхневої логіки та раціоналізму в організації просторово-часових відносин. Це підкреслювало умовний характер існування художньої реальності, основних форм її буття, демонструвало авторську могутність. Просторово-часові обриси приймали характер ірреального, релятивного існування.

Як і в фантастичних оповіданнях 20-х років, Катаєв в пізніх творах також турбувався про фабульну мотивацію специфіки оповіді. В цьому відношенні пізня творчість Катаєва зближується з естетикою екзистенціалізму. Автор-оповідач пізніх катаєвських творів знаходиться в порубіжній ситуації: він досяг похилого віку, перебуває між життям та смертю.

Розрізнені фрагменти авторської свідомості, сюжетної дії в пізній прозі Катаєва цементуються за рахунок ліро-асоціативної основи. Ліричне цементування та згладжування швів монтажу за допомогою асоціацій відчувуються у всіх пізніх творах Катаєва. Поряд з мозаїчністю оповіді та композиції це створювало ефект невимусненого, природного руху оповіді, яка базується на вільному розмежуванні часу та простору. Поменшивши в пізніх прозових творах традиційно великий об'єм романного часу та простору, Катаєв екстенсивний показник компенсував інтенсивним - загостренням на напруженнях ліричного монтажу.

Літературні експерименти пізнього Катаєва на фоні "радянської" літератури 60-80-х років - вражаючі. Заради справедливості потрібно відмітити деяку їхню вторинність по відношенню до досвіду світової літератури (твори М.Пруста, Вірджинії Вульф, Дж.Джойса, французьких "неороманістів" та інших). Для "радянської" літератури творчі досягнення пізнього Катаєва виконували роль зв'язуючих елементів з завованнями загальнолюдської культури.

Висновки дослідження в основному такі:

Катаєв - поліжанровий письменник. На протязі багаторічного

творчого розвитку ним була розроблена система прозових жанрів. Особливостями функціонування цієї системи стали: активність взаємодії різноманітних по своїй суті жанрового змісту та жанрової форми, різноманітних жанрових форм між собою, створення на основі взаємопереходів та взаємовпливу жанрових елементів оригінальної форми пізніх творів.

Аналіз катаєвських творів крізь призму всієї жанрової системи привів до висновку, що поетика прозових творів 60-80-х років в значній мірі піддалася впливу з боку фелетону та оповідань 20-х років, ніж повістей та романів 30-50-х років.

Цей же аналіз підтверджує думку про творчу цілісність особи письменника та внутрішню зумовленість його естетичного розвитку. Не було ні "старого", ні "нового" Катаєва. Був тільки "один" В. Катаєв, тому що не було повного оновлення та заміни всіх елементів системи поезики. Еволюція поезики прози Катаєва виявилася в функціональних змінах окремих елементів естетичної системи письменника.

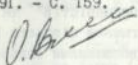
Основні положення дисертації відображені в наступних публікаціях:

1. Гоголевские традиции в поэтике прозы В. Катаева // Наследие Н. В. Гоголя и современность: Тез. докл. научн. конф. - Нежин, 1988. - Часть первая. - С. 67 - 69.

2. Поздняя проза В. Катаева в англоязычной критике // Зарубежная литературная критика: проблемы изучения и преподавания: Тезисы крымской научной конференции. - Симферополь, 1989. - С. 82 - 83 (в соавторстве).

3. Фелетон и поздняя проза В. Катаева (внутренняя преемственность) // Вопросы русской литературы: Респ. межвед. научн. сб. - Львов, 1990. - Вып. I (55). - С. 110 - 117.

4. Поэтика заглавия катаевского фелетона // XXXII звітна наукова конференція кафедр інституту за 1989 - 1990 рр.: Тези доповідей. - Кам'янець-Подільський, 1991. - С. 159.

Підписано до друку 24.12.1992р. Об. 0, 8. формат 60x84 1/16.
Друк офсетний. Тир. 100. Сам. 734. Безплатно.
ІСД КАЛІ ім. Драгоманова, Київ, Пирогова, 9.

100005

AB 26.510

AB 26.510